

TRAUMAST ROMAANINI

Salme Ekbaumi romaani „Ristitants” žanr, poeetika ja ajalooline kontekst

MAARJA HOLLO

Suurpõgenemise käigus 1944. aastal Eestist Rootsi siirdunud ja sealt 1949. aastal Kanadasse ümber asunud Salme Ekbaum (1912–1995) tuli kirjan-
dusse Eestis valminud autobiograafilise romaaniga „Valge maja”, mis ilmus 1946. aastal Rootsis. Erinevalt Rootsi-perioodist oli Ekbaumil Kanadas elades võimalik pühenduda üksnes kirjutamisele: lugejate ette jõudsid seitse luulekogu, lühijuttude kogumik, kaks mälestusteraamatut, neliteist romaani ja ajalehtedes ilmunud kirjutised. Ekbaumi kui kirjanikku on iseloomustatud isiklike elamuste reljeefse ja intensiivse edasiandjana, kelle loomingu taust on „suures osas autobiograafiline” (Aser 1987: 199). Erandiks ei ole ka selles artiklis vaatluse alla tulev romaan „Ristitants” (1970), mille autobiograafiline jutustaja on ühtlasi minategelane.

Ehkki Ekbaumi romaani selle ilmumisajal ei arvustatud, nagu ei ole põhjalikumalt käsitlemist leidnud suurem osa tema mahukast proosaloomingust, on „Ristitants” mitmes mõttes tähelepanu vääriv teos. Žanriliselt on tegemist dokumentaalaromaaniga – „dokumentromaanina” reklaamiski teost Eesti Kirjanike Kooperatiiv (HO 1970) –, kus autor on jäädvustanud sündmused, mis toimusid seoses Rudolf Sirge külaskäiguga Torontosse 1964. aasta septembris ja viisid sügavate vastuoludeni Toronto eestlaste kogukonnas.¹ Tagantjärele hakati neid sündmusi kutsuma Sirge-afääriks², aga kasutatud on ka mõisteid *Sirge intsident*³, *sirgeaad*⁴ ja *Sirge-skandaal*⁵. Ent „Ristitantsu” on nimetatud

¹ Nende sündmuste järelkajasad leidub ka Ekbaumi 1967. aastal ilmunud luulekogus „Kivi kiljatas aknasse” ja kirjades Bernard Kangrole. 5. novembril 1964 kirjutab Ekbaum Kangrole: „Oleme olnud siin päris uskumatute madallöökide keerises, kusjuures mul on piksevarda osa. On ju kaunis arusaadav, et ülemeremaadesse paljude ausate ja ettevõtlike inimeste kõrval on voorinud kokku kõige jäneslikum ja neurootilisem element. Aga et kohapäälseid ajalehed võtsid nii üdini hukkamõistva hoiaku ja on siiani hoidunud igasugusest sõnaandmisest „süüalustele”, see tasub neile endile kord kätte.” (EKM EKLA, f 310, m 55: 16)

² Näiteks ütleb luuletaja Urve Karuks, kes oli 1972. aastal nõus võõrustama oma kodus Torontos Nõukogude Eestist saabunud muusikuid, kellega koos tulid ootamatult külla ka Vene saatkonna ametnik ja teised kõrged punategelased: „Ma ei oleks oma kodus soovinud näha ühtegi delegatsiooni politrukki, kes kõik olid kaunis rumalad ja jämedad mehed [---]. Kuid seal nad olid ja mul on sellest vahejuhtumist ja oma naiivsusest äärmiselt kahju. Loodan ainult, et sellest ei teki uus „Sirge-afäär”...” (Luuletaja kurdab... 1972)

³ Ajakirjanik Siegfried Veidenbaum tõdeb oma mälestusteraamatus „Tundmata tulevikku” tagasivaatavalt: „Sirge intsident kujunes meie ühiskonnas nii ulatuslikuks ja raskeks, kuna ekstremistid kasutasid seda esilekerkimiseks” (Veidenbaum 1985: 160).

⁴ Seda mõistet kasutatakse Arvo Mägi, Karl Ristikivi ja Bernard Kangro ülevaates „Eesti kirjandus paguluses” (Mägi jt 1973: 93).

⁵ Seda mõistet eelistab Kathriin Karus oma bakalaureusetöös „Eesti kirjanduselu Torontos” (2014: 27).

ka erilaadseks kroonikaks, karjeks „südamesse ladestunud piinatundest ja valust” (Aser 1987: 200), ning seda põhjusel, et ajalooliste sündmuste kõrval räägib romaan autori enda traumaatilistest läbielamistest, mille Sirge-afäär endaga kaasa tõi ning mille läbitöötamiseks ja kirjanduslikku vormi valamiseks kulus Ekbaumil kolm aastat.

Ekbaumi dokumentaalromaan autobiograafiline jutustaja tunnistab esimeses peatükis, kui Sirge-afäärist on möödunud kaks aastat, et soovis läbielatu juba varem üles tähendada: „Tõtt öelda olen varemgi mänginud mõttega läbielatu kirja panna, kuid põrganud vastu väliseid tõkkeid ja takistusi. Ka ei olnud ma selleks siiani kaugeltki küps. Olin ikka veel selle sees, mitte üle, kuigi võisin kinnitada enesele vastupidist. [---] Võtan enesele hoopis tagasihoidlikuma ja isiklikuma ülesande – valgustada kogu episoodi ja sellele järgnevat läbielatu varal, päärõhuga kogemusel kui sellisel.” (Ekbaum 1970: 17–18) Niisiis soovib jutustaja rõhutada, et tema jaoks on faktide esitamisest olulisem avada toimunud sündmuste subjektiivset mõõdet ja püüda kujutada seda, kuidas ta Sirge külaskäigule järgnenud sündmusi – ühe osa Toronto eestlaste avalikku hukkamõistu, avalikke ja anonüümseid laimukampaaniaid – läbi elas ning kuidas need mõjutasid tema isiklikku elu, aga ka Toronto eestlaste kogukonda tervikuna. Romaani kirjapaneku määravaimaks ajendiks oli soov vabaneda „ühest sundideest või ka elamuste kompleksist” (Oinas 1982: 173, 1992: 7), nagu kinnitab kirjanik ka peaaegu paarkümmend aastat hiljem.

Romaani saatesõnas tõdeb jutustaja, et toimunu uuesti n-õ päevalgele toomine ei olnud tema jaoks lihtne ülesanne (Ekbaum 1970: 17). Üheks põhjuseks oli asjaolu, et romaan kirjutama hakates oli ta jätkuvalt Sirge-afääriga seotud sündmuste võimuses. Teiseks ei puudutanud need sündmused üksnes jutustajat ja tema abikaasat: laimukampaania ja „karistused” tabasid teisigi Sirgega kohtunud kirjanikke ja literaate – Karl Eermet, Hannes Oja, Magda Pihlat ja Arvo Naelapead –, samuti mitut Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu (RVN) juhatuse liiget ja Eesti konsulit Johannes Markust. Oma romaanis püüabki Ekbaum selgusele jõuda muuhulgas selles, milles seisnes tema ja teiste Sirge-afääri tõttu kannatanud isikute „süü”, aga ka selles, miks läks üks osa Toronto eestlastest kriitikavabalt kaasa teadlikult tekitatud hirmupsühhooisiga. Tajudes ennast justkui lindpriiks kuulutatuna, analüüsib Ekbaum oma romaanis lindprii vabadusega eestlaste kogukonda ja selle „haiguse” sümptomeid, püüdes neid pigem mõista kui hukka mõista.

Käesoleva artikli fookuses on „Ristitantsu” žanr, ajalooline kontekst ja poeetika. Artikli eesmärgiks on selgitada, kuidas autor mõistab ja tõlgendab dokumentaalromaan kui žanri, mis oli 1960. aastate keskel uus nähtus nii eesti kui ka ingliskeelses kirjanduses. Samuti tulevad vaatluse alla aspektid, mis võimaldavad lugeda Ekbaumi romaan autobiograafilise traumanarratiivina. Autobiograafilise loo jutustamisega, mille käigus meenutab autor paar aastat tagasi toimunud sündmusi ja püüab oma traumaatilised kogemused läbi töötada, kaasnevad kriitilised arutlused Toronto eestlaste kogukonna hoia-kute, eestluse tähenduse ja tuleviku üle paguluses. Nende mõistmine eeldab Ekbaumi teose asetamist ajaloolisse konteksti. Ent sama olulised on romaan žanri ja poeetikaga seonduvad aspektid. Kuna „Ristitants” on nii dokumentaalromaan kui ka autobiograafiline traumanarratiiv, siis on selle keskmes erinevalt žanripuhtast dokumentaalromaanist ajaloolise reaalsuse asemel

autori isiklikud kogemused ja tunded. Samuti seisneb „Ristitantsu” kui dokumentaalromaanis erandlikkus selles, et siin vaadatakse sündmustele ühest, autobiograafilise jutustaja perspektiivist, kelle minevikupilti ei sea teised romaanis kuuldavale tulevad hääled kahtluse alla. Žanripuhas dokumentaalromaan aga pakub lugejale enamasti erinevaid perspektiive ja vahendab paljusid hääli, et anda sündmustele rohkem kui üks tõlgendus. „Ristitantsu” kui traumanarratiivi poetikat käsitledes on tähenduslikemad romaanis kaasatud fragmendid erinevatest egodokumentidest – jutustaja mälestustest, päevikusissekannetest ja unenägude üleskirjutustest –, mis annavad jutustaja traumaatilisi kogemusi kõige vahetumalt edasi. Jutustaja unenägusid tõlgendan tema trauma sümptomitena, sõnumitena, kus on võrdselt olulised sõnaline ja visuaalne sfäär. Kuna „Ristitantsu” autobiograafiline jutustaja esitleb ennast lugejale peamise süüalusena, kes põhjendab ja selgitab talle süüks pandud tegusid, võib Ekbaumi teost lugeda ka kui dokumentaalromaanis vormi rüütatud kaitsekirja, mis on adresseeritud sellele osale eestlaste kogukonnast, kes tema ja teised Sirgega kohtunud isikud pikemalt mõtlemata n-ö tuleriidale saatis.

Žanr ja poetika

Dokumentaalromaan ehk faktidel põhinevat fiktsiooni (ingl *factual fiction*) on iseloomustatud hübriidse ja muutliku žanrina, milles peegeldub vastandumine kehtivale korrale, traditsioonile ja mis tahes konventsioonile ning mille esiletõusu on seostatud logotsentrismi ja teiste stabiilsele tähendusele viitavate mõistete (olemus, teadvus, südametunnistus) kriitikaga (Flis 2010: 3). Mõistena sai dokumentaalromaan laiemalt tuntuks Ameerikas⁶ seoses Truman Capote'i 1965. aastal ilmunud teosega „Külmavereliselt” (e k 1968), mille alapealkirjaks on „Dokumentaalne kirjeldus nelikmõrvast ja selle tagajärgedest” (Flis 2010: 4). Romaanis eessõnas selgitab autor, et teose ainestik on pärit ametlikest dokumentidest ja lähtub usutlustest inimestega, keda kirjeldatud sündmused otseselt puudutasid. Romaanis lugedes on kummatigi selge, et selles on faktipõhise materjaliga sama olulisel kohal autori enda oletused, tõlgendused ja kujutlused. See dokumentaalromaanis kahetisus (pooleldi fiktsionaalne, pooleldi faktidele tuginev) tuleb hästi esile ka Leonora Flisi definitsioonis: dokumentaalromaan on „mälestuste konstrueerimise ja ajaloo kujutamise kombinatsioon” (Flis 2010: 117). Dokumentaalromaanis on minevikusündmuste faktiline esitamine sama oluline kui mineviku „kujutluslik ümberkujundamine tõlgendava jutustaja ja lugeja poolt” (Flis 2010: 97). Osutades samaaegselt teosesisesele ja -välisele, empiirilisele reaalsusele, erineb dokumentaalromaan traditsioonilisest romaanist (Flis 2010: 85). Selle tunnustena on esile toodud homodiegeetilist jutustajat, kes on ka ise jutustatavas loos tegelane, omavahel seotud sündmuste tõetruud kajastamist, vabadust eepilises struktuuris, mis eristab dokumentaalromaanis reportaažist, samuti esteetilist mõõdet ja oma aja moraalse dilemma kujutamist (Ingvarsson 1997: 82).

⁶ Dokumentaalne proosa tõusis 1960. aastatel esile ka Rootsis ja teistes Skandinaavia maades (vt Agrell 1997).

„Ristitantsu” kirjutamise lähtekohaks on autori moraalne dilemma: kas kirjutada kohtumisest Nõukogude Eestist turistina⁷ saabunud kirjanikuga kui „õigest” teost, näidates seeläbi avalikult poolehoidu kodueestlastega suhtlemise vastu ja võttes teadlikult enda kanda „ketseri” rolli, või toimida oma südametunnistuse vastaselt ja endale tuhka pähe raputada, kujutades talle ja teistele kirjanikele süüks pandud kohtumist väära ning seega taunimisväärseks. Oma valikut olla moraalselt julge ja otsustada südametunnistusvabaduse kasuks põhjendab jutustaja sellega, et ta on liiga „nakatatud [--] asukohamaa ja vaba ühiskonna vaimulaadist”, aga ka kodumaal omandatud hariduse ja põhimõtetega (Ekbaum 1970: 27). Seetõttu peabki jutustaja õigustamatuks Sirgega kohtumise järel talle kui „teisitimõtlejale” osaks langenud avalikku hukkamõistu.

„Ristitantsu” dokumentaalsust toetavad Sirge-afääriga seotud isikute pärisnimede kasutamine, tsitaadid kohalikes eesti ajalehtedes ilmunud kajastustest ja anonüümsetest ETA⁸ bülletäänidest. Nende tekstide fragmente kasutab jutustaja oma väidete kinnitamiseks ning kirjeldatud sündmustele täpse ajalise raamistiku loomiseks. Seevastu romaani autobiograafilisuse toovad esile katkendid autori unenägude üleskirjutustest ja päevikusissekanetest, mis moodustavad „Ristitantsu” kõige intiimsema kihistuse. Päevikmärkmed ei pretendeeri küll „enamale kui tookordsete meeleolude alasti peegeldamisele” (Ekbaum 1970: 68), ent on just sellistena kõnekad autobiograafilised dokumendid. 1964. aasta novembrist pärit päevikusissekandes pihib jutustaja teda valdavast meeleheitest, vaadeldes samal ajal end iroonilise kõrvalpilguga: „Laimulaine ajab üha lopsakamaid õisi, rulludes nagu lumepallikesest tekkinud laviin. [---] Just praegu olen tühjaks kallatud anum ega oska mõelda, millega elu selle veel täidaks. Loodan vaid, mitte äädikaga!” (Ekbaum 1970: 128)

Ajalooliste faktide kõrval kirjeldab jutustaja kujundirohkes keeles tundeid – peamiselt kurbust ja meeleheidet –, mis teda ühe või teise Sirge-afääri sündmusega seoses valdasid. „Ristitantsu” saatesõnas võrdleb autor enda vastu suunatud süüdistusi ja laimu XVII sajandil Ameerikas Salemis toimunud nõiaprotsessidega,⁹ tõdedes: „Ebausku kui selline ei aegu kunagi” (Ekbaum 1970: 7). Tähtsusetult seostub nõiaprotsesside metafooriga ketserite tuleriidale saatmise kujund, mis on ühtlasi kõige sagedamini esinev Sirge-afääri tähistav troop „Ristitantsus” (Ekbaum 1970: 5, 68, 82, 88, 176). Selle kujundi kaudu ironiseerib jutustaja Toronto eestlaste kummastava kuulujuttudele vastuvõtlikkuse üle, aga ka üleüldise „ebausu” ja kriitikameele puudumise

⁷ Sirge kajastab Kanada-reisi oma reisikirjade kogumikus „Meretaguste juures” (1968), kus ta kohtumisest kohalike eestlastega vaikib, küll aga märgib ära selle, et Nõukogude Liidu turistid võttis Torontos vastu Kanada–NSV Liidu Sõprusühing (Sirge 1968: 24).

⁸ Lühend viitab 1920. aastal loodud Eesti Telegraafi Agentuurile, mille juhatajaks määrati 1940. aasta suvel Rudolf Sirge.

⁹ Nõiaprotsesside kujund on ilmselt pärit Stockholmis välja antud ajalehe Teataja 1964. aasta oktoobris ilmunud artiklist „Nõiaprotsessid” eesti kirjanike vastu Kanadas”, mis annab ülevaate Torontos Sirgega kohtunud kirjanike „karistamisviisidest” ja kogu toimunu absurdusest. Artikli lõpetab selge hinnang Sirgega kohtunud kirjanike vastase kampaania algatajale: „Loodetavasti on kirjanikud nii suuremeelsed ja andestavad oma inkviitoreile, sest nende vigade pärast ei tohi mitte kannatada meie poliitiline ja kultuuriline töö Kanadas – ja laiemas mõttes: Kogu vabas maailmas” („Nõiaprotsessid...” 1964).

üle: „Ärgu nüüd seepärast keegi arvaku, et on eriline nauding ilma nõia võimeteta nõida mängida! Oleneb vaid asukohamaa seadusandlusest, et otseselt tuleriidale ei satu.” (Ekbaum 1970: 88) Samuti räägib jutustaja Sirge-afääriga seoses maalibisemisest „isikliku elu pinnal” (Ekbaum 1970: 8, 11, 99), sauna saamisest (lk 8), lehkavast linaleost kaldale rabelemisest (lk 10), kadalipu läbimisest (lk 12, 207, 210, 226), plahvatusesest (lk 18), sõjaseisukorrast (lk 54), häbiposti naelutamisest (lk 55), tõrkosa taltsutamisest (lk 58), ketseri ristinaelutamisest (lk 58), hävitavast kivirahest (lk 59), kodusõjast (lk 66), tuuleveskitega vehklemisest (lk 68), heitlusest (lk 75), märulist (lk 108, 127), lahingust (lk 128), tuule peal olemisest (lk 172), musta pesu pesemisest (lk 173), ringmängust (lk 195, 214), rehepeksust (lk 200), ristitantsu tantsimisest (lk 206), mahtrast (lk 211) ja karika kummutamisest (lk 240). Romaani „Ristitants” kujundirikas keel¹⁰ kõneleb üheselt sellest, kuivõrd traumaatilisena autor Sirge külaskäigule järgnenud sündmusi koges.

Lisaks traumaga kaasnevatele tunnetele kirjeldab jutustaja romaanis kehalisi vaevusi, unetust vaheldumisi painajalike unenägudega, emotsionaalset ülitundlikkust vaheldumisi täieliku emotsionaalse tuimusega¹¹ ning teravat vajadust üksinduse järele, tõdedes irooniliselt: „Mu suhe taimeriigiga on olnud alati lähem kui loomariigiga, kaasaarvatud inimloom” (Ekbaum 1970: 123).

Üksi olles jõuab jutustaja järeldusele, et Sirgega kohtumine ei tekita temas siiski vähimatki süütunnet. Keskseim Sirge-afäär is ei ole jutustaja jaoks süü, vaid vabaduse küsimus. Vaba ühiskonna eelduseks on tema veendumuse kohaselt südame ja sule vabadus (Ekbaum 1970: 25), mida ei ole Nõukogude Eestis, kuid mis peaks olema enesestmõistetav Kanadas. Ometi kasutab jutustaja ka oma uuest asukohamaast kõneldes näilise vabaduse mõistet: kõik pagulaseestlaste kogukonna liikmed, tema ise nende hulgas, on vangid, kuni kodumaa ei ole vaba (Ekbaum 1970: 66). Pagulasel on siiski võimalik olla vaba, juhul kui ta loobub istumast „oma valusa, püha ja uhke viha otsas”, seega loobub rahvuslikust radikalismist ega keeldu „igast inimlikust käesirutusest säälsetele rahvuskaaslastele” (Ekbaum 1970: 60). Täiskasvanuna pagulusse läinud eestlased ei ole jutustaja hinnangul selliseks vabaduseks võimelised; nad on kui „keldripõhja unustatud kartulid”, mis ajavad „mürgiseid ja verevuid võsusid, mis venivad ja haarduvad me endi elujõu arvel ebaloomulikes proportsioonides” (Ekbaum 1970: 86). Märksa lootusrikkamalt suhtub jutustaja noorematesse põlvkondadesse: nende mõttelaad on tabudevabam ning mõistuspärasem, sest „[n]eid ei ahista mineviku rasked surmasõlmed, kuigi

¹⁰ Lisaks loetletud kujunditele on Ekbaum Sirge-afäärist kirjutades kasutanud teisigi kujundeid. Näiteks 1964. aastal ajalehes Vaba Eestlane ilmunud avalikus kirjas põhjendab Ekbaum sama kujundirohkelt otsust Sirget kui „punakirjanikku” võõrustada: „Mõte oma Siberis surnud vendadele, kes kunagi argust suureks vooruseks ei pidanud, keelab mind siin vabas maailmas allumast hirmupsühhoosile, mis ju alati on olnud kommunistide vägevaim relv. [...] Loodan siiski, et see äikesevalang, kus mul on piksevarda osa, aitab tormi veeklaasis vaibudes, millega ei võideta ju ühtki lahingut, tihendada meie rahvuslikult mõtleivate noorte ja vanade ridu ning ei ole seega ainult viljatu eneselõhestamine.” (Ekbaum 1964)

¹¹ 1965. aasta 2. jaanuarist pärit päevikusissekandes kirjutab jutustaja: „Tuisk, nii ebarealsena näiv ja siiski karmilt realne nagu kõik tuisud. Midagi ei jää püsima, kõige vähem tuisk. Ja ometi, milline viimsepäeva tormutamine! // Ainult minus on kõik raage nagu ei ulataks miski päriselt minuni, ei tuisk ega tusk ega rõõm.” (Ekbaum 1970: 148)

sama minevik neid vabaks ei anna, vähemalt süümekamaid neist” (Ekbaum 1970: 65). Seda, kuidas täpsemalt mineviku rasked surmasõlmed mõjutavad olevikku, kujutab ka Ekbaum.

Sirge-afääri ajalooline kontekst

Väliseestlaste jaoks oli suhtlemine kodumaaga pikka aega „vastuoluline reaalsus”, märgib Tiina Kirss (2016: 261). Vastuolude põhjuseks olid eriarvamused väliseesti, eeskätt Kanada eestlaste kogukondades, kus leidus nii neid, kes pooldasid Eesti külastamist ja kultuurisuhtlust kodumaal elavate eestlastega, kui ka neid, kes seisis igasugusele suhtlemisele jäigalt vastu kuni Eesti taasiseseisvumiseni. Neid kahte vastaspoolt nimetab Kirss „suhtlejateks” ja „võitlejateks”,¹² väites: „„Suhtlejate” silmis ületasid inimlik sõprus, kultuurihuvi ja sügavate juurtega eestlus ideoloogilised piirid, ka Nõukogude ametkondade seatud külastajatele vastikuna mõjuvad piirangud ning KGB jälgimise” (Kirss 2016: 267). Sarnast mõtet väljendab ka Rein Taagepera oma mälestusteraamatus „Määravad hetked. Mälestusi aastani 1960”: „Palju olnes sellest, kas antud isiku silmis Nõukogude Eesti oli rohkem „Nõukogude” või rohkem „Eesti”. Kas oli tähtsam riik või kultuur. Kas peale jäi viha või armastus.” (Taagepera 2012: 371)

Kodumaaga suhtlemise vastased ehk võitlejad tembeldasid kodumaa reeturiteks kõik need, kes mõistsid eestlust avaramalt, kui seda võimaldas võitlejate konservatiivne ja ultraparempoolne maailmavaade. Kuna kodumaaga suhtlemises rõhutasid võitlejad selle poliitilist ja ideoloogilist mõõdet, tähendas suhtlemine nende jaoks vastutöötamist võitlusele Eesti vabaduse taastamise eest. Raimond Kolk on sellise mõtteviisi selgitamiseks kasutanud mõistet „tunnustamise teooria”, mis tähendas arusaama, et kodumaaga suheldes tunnustatakse ühtlasi ka Nõukogude okupatsiooni, ollakse kommunistide poolt ja lastakse end neist mõjustada (Kolk 1977: 30). Niisiis erinevalt Rootsist, kus Nõukogude Eestist saabunud kultuuritegelastega lävimises ei nähtud midagi skandaalset,¹³ kujunes Torontos välja aktiivne võitlejate grupp, kes pidas mis tahes eesmärgil „kommunistidega” suhtlemist koeksistentslikuks tendentsiks¹⁴ ja tümitas kõiki, kes sõandasid seda teha. 1950. aastatel tekkis võitlejate suhtumise tagajärjel range kogukondlik kontroll, nii et kodumaad külastada soovinud pidid seda saladuses hoidma (Kirss 2016: 268).

Olukord ei olnud muutunud ka 1960. aastate alguseks, mil Torontos tegutsesid aktiivselt mitmed poliitilised organisatsioonid, nagu Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu (RVN), Eesti Võitlejate Ühing (EVÜ) ja Eesti Rahvuslaste Kogu Kanadas (ERKK). Kõige mõjukamaks neist kujunes 1951. aastal asuta-

¹² Ekbaum kasutab võitlejate kohta oma romaanis nimetust kaikamehed, suhtlejate kohta põrandaalused (Ekbaum 1970: 165).

¹³ Küll aga kujunes skandaalseks 1944. aastal Rootsi põgenenud helilooja Eduard Tubina esimene kodumaakülastus 1961. aastal, mis tõi kaasa hukkamõistu ja „karistused”: Tubin visati välja korporatsioonist Ugala ja tema perekonda tabasid anonüümsed telefonikõned (Tubin 2015: 144–145).

¹⁴ Mõistet on selgitanud Aksel Salumets: „Koeksistents ei ole pakkide saatmine ja kirjavahetus okup. Eestiga, ka mitte Kodu-Eestist küllasoitnute vastuvõtmine, vaid läbikäimine sealsete võimumeestega” (Rahvuslaste Kogu... 1965).

tud RVN, mis oli kodumaaga suhtlemise küsimuses kõige liberaalsem. RVN-i peamiseks tegevusvaldkonnaks oli välispoliitika, ent oluline oli ka teiste eesti organisatsioonide toetamine ja rahvuskultuuri edendamine. 1955. aastal alustati rahvuskultuuri komisjoni esimehe Karl Eerme juhtimisel saatesarjaga „Sõnasild kodumaale”, mida edastas Ameerika Hääling ning kus esinesid Kanada eesti heliloojad ja kirjanikud. Saatesarja eesmärgiks oli informeerida kodu-eestlasi „Kanada eestlaste kultuurilisest tegevusest, olles neile vaimseks toetuseks” (Salurand 1975a: 274).

Aasta hiljem töötasid RVN-i liikmed välja eestluse juhtlauseid ehk n-ö eestluse kümme käsku, millest kaheksas kõlas nii: „Ole suhtlemises kodumaaga ettevaatlik ja tagasihoidlik” (Salurand 1975a: 275). Tegelikult tähendas see käsku vältida igasuguseid kontakte. 1964. aastal näiteks takistas RVN koostöös eesti ajakirjandusega ühe reisibüroo korraldatavat Nõukogude Eesti reisi reklaamimist, nii et reis jäigi lõpuks ära (Salurand 1975a: 278). Kõige selgemalt ilmsid selle käsu vastu eksimise tagajärjed seoses Sirge külaskäiguga, millest kujunes märgiline sündmus Toronto eestlaste kogukonna ajaloos. 21. septembril 1964 Sirget võõrustanud Karl Eerme oli Kanada Eesti Keskarhiivi juhataja ja kuulus RVN-i juhatusse, mistõttu reageeris RVN kiiresti: selle rahvuspoliitiline komisjon võttis 28. septembril vastu resolutsiooni, millega „mõisteti hukka Torontos toimunud kokkusaamine Rudolf Sirgega kui meile vaenulise režiimi funktsionääriga” (Salurand 1975a: 278). Ent keegi ei osanud ette näha seda, et kohtumise ulatuslik, erapoolik ja hukkamõistvas toonis kajastamine mõjutas Toronto eestlaste kogukonda veel pikka aega, olles mõned aastad hiljemgi otseseks ajendiks mitmele suurele Sirge-afääriga seotud kohtuprotsessile.

Ekbaumi romaanist „Ristitants” selgub, et kirjanik kohtus Sirgega neljal korral, kuid ajakirjanduse vahendusel sai avalikuks vaid kolmas, 21. septembri kohtumine, mis põhjustaski Sirge-afääri. Salme Ekbaumi esimese Sirgega kohtumise initsiaatoriks oli Sirge. Kokku saadi Ekbaumi kodus, kus kirjanik koos abikaasa Artur Ekbaumiga võõrustas kodumaalt saabunud külalist. Hiljem liitus nendega Ülemaailmse Eesti Kirjanduse Seltsi (ÜEKS)¹⁵ Kanada osakonna esimees ja luuletaja Hannes Oja. Sirget kirjeldab „Ristitantsu” jutustaja hea suhtlejana, keda ebamugavad küsimused ei heiduta: „Asjaosaline püüab, teab ja jõuab vastata päris palju. Üsna võimeka akrobaadina turnib ta ohtlikul ja möödapääsematul purdel, mis maailma, kust ta tuleb, lahutab meie omast, kusjuures iga liigne komistus võinuks osutada talle elukardetavaks.” (Ekbaum 1970: 33) Mõte kohtumiseks Torontos tegutsenud kirjaniku ja ajakirjaniku Karl Eerme ja „teistegi kohapäälsete kirjandus-inimestega” tuli Sirgel Ekbaumide juures viibides (Ekbaum 1970: 35). Eermet tundis Sirge juba sõjaeelsest ajast: nad olid klassivennad ja töötasid mõlemad ajakirjanikuna.

---

¹⁵ ÜEKS loodi Henrik Visnapuu eestvedamisel 1948. aastal Geislingeni põgenikelaagris (Kronberg 2010: 130). Torontos tegutsenud ÜEKS-i Kanada osakond asutati 1959. aastal. Sealseks esimeheks sai Harri Asi, abiesimeheks Abel Käbin, sekretäriks Hannes Oja, abisekretäriks Arved Viirlaid ja laekuriks Salme Ekbaum (Kronberg 2010: 135). 1960. aastal valiti seltsi Kanada osakonna uueks esimeheks Hannes Oja. Kanada osakond oli sunnitud tegevuse lõpetama seoses Sirge-afääriga, kassa ja varad anti üle RVN-ile.

Teine kohtumine Sirgega toimus järgmisel päeval taas Ekbaumide juures ja seekord oli initsiaatoriks Salme Ekbaum, kes lootis Sirgelt kuulda uudiseid oma Eestisse jäänud õe Minni Nurme ja tema pereliikmete kohta ning saada selgust noorima venna¹⁶ surma asjaoludes: „Eriti seisab mul südamel noorema velje saatuse ja surma-aasta selgitamine. Olen püüdnud seda teha kirjateel, kuid alati saanud vastuseks vaikimise. Väär olnuks väita, et ma ei jõudnud seda võõralt pärida eelmisel päeval.” (Ekbaum 1970: 38) Siinkohal on oluline märkida, et Sirge aadressi sai Ekbaum Bernard Kangro käest, kellega Ekbaum oli kirj vahetuses alates 1950. aastast¹⁷ ja kes oli Sirgega kohtunud 1956. aastal Lundis.

Kolmas, skandaali põhjustanud kohtumine Sirgega toimus sama päeva õhtul Eerme kodus, kuhu oli kutsutud teisigi Toronto kirjandusinimesi: Hannes Oja, Magda Pihla ja Arvo Naelapea. Huvitaval kombel kirjeldab Ekbaum seda kohtumist vaevalt kahel leheküljel, valgustades kõne all olnud teemasid vaid mõne lausega: „Nagu ette arvata, korduvad eilsed küsimused ja vastused. Muidugi lisandub hulk uudsetki. Küsijaid on enam ja päritakse nii kirjanduse, majanduse kui poliitilisse ellu puutuvat.” (Ekbaum 1970: 40) See, milliseid küsimusi täpsemalt arutati ning millised teemad võisid tekitada pingeid Sirge ja teiste kohal viibijate vahel, romaanist ei selgu.¹⁸

Viimast korda kohtus Ekbaum Sirgega järgmisel päeval, mil Sirge sõitis Torontost ära. Seda kohtumist kajastab Ekbaum oma romaanis kõige põhjalikumalt ja emotsionaalsemalt, sest alles siis sõandas ta küsida küsimusi, mis teda kõige rohkem huvitasid. Ta sai Sirgelt teateid Eestisse jäänud lähedaste, aga ka kodukoha ja kodutalu saatuse kohta, ent kuuldu mõjus talle traumeerivalt: „On täiesti kaks iseasja, teada, et su kodu on kolhoosiks muudetud nagu iga teinegi sää. Või otsesest allikast, nii öelda suust suhu kuulda, et sää asuvad vähivõõrad ja kõige madalama elulaadiga inimesed.” (Ekbaum 1970: 49–50) Kohtumise lõppedes tõdeb jutustaja, et kõneleb külalisega küll sama keelt, ent ometi tunneb ta, et kumbki neist kuulub eri maailma, „mille vahel ei ole silda” (Ekbaum 1970: 50).

Esimesed artiklid 21. septembril toimunud Toronto pagulaskirjanike kohtumisest „punakirjanikuga” ilmusid kohalikus ajalehes Meie Elu 1. oktoobril. Ühes artiklis antakse sündmusest põgus ülevaade ja teatatakse, et kuna üks „peasüüdlasi”, Karl Eerme, „on omaks võtnud, et toimis ettevaatamatult ja

¹⁶ Ekbaumi noorim vend Martin Nurme (1914–1954) suri Komi vangilaagris.

¹⁷ Valik Ekbaumi ja Kangro kirjadest on ilmunud käesoleva aasta Tuna avanumbris (Hollo 2018).

¹⁸ Veidi rohkem annab kohtumisest Sirgega aimu Karl Eerme kiri Stockholmis ilmunud Eesti Päevalehe toimetusele: „Praegusel korral on meil, kahjuks, ainult üks võimalus oma vaenlasega vastamisi minna – sõnarelvaga. Ja sõnalahinguks kujuneski kokkusaamine R. Sirgega, mille kõnelustest kokkuvõte on ilmunud selle lehe veergudel. [...] Mina ja teised Toronto kirjanikud lähtusid kokkusaamisel R. Sirgega seisukohast, et punakirjanikku mitte kartes saada temalt informatsiooni kodumaa elu-olust, – ükskõik kui palju selles ka tõde või valet leiduks, – kui mitte muuks, siis järelduste ja võrdluste tegemiseks. [...] See, millest R. Sirgega räägiti ja millest tema rääkis, on seda väärt, et selle üle tõsisemalt järele mõelda. Me ei jäänud punakirjanikust punatõppe, ka ei saanud ta meid kõveraks murda. Sirge ise lahkus Torontost küll lööduna, sest ta nägi ja kuulis, et oleme võõrsil vankumata truuks jäänud Eesti Vabariigile ja oleme rahvuslikult häälestatud ning Kodu-Eestile soojalt kaasa elavad ja kaasa tundvad, rääkimata neist kadetsemisväärsetest muljetest, mida ta sai meie – pagulaste – majanduslikust jõukusest.” (RA, ERA.4932.1.16)

oma väärsammu kahetseb, ning seda äratundes on end palunud RVN juhatuselt välja arvata, otsustas RVN juhatus Karl Eerme lahkumispalve vastu võtta” (Punakirjanik... 1964). Teises kirjutises arutletakse murelikult toimuva üle ja võetakse „süüdlaste” suhtes kindel seisukoht: „Meie ühiskond on siiski nii kompaktne ja usalduslik, et meie ei pruugi siitpeale kahtlustada neid inimesi, kes tema kutse vastu võtsid, kuigi meie oleme kaugel nende naiivsuse heakskiitmisest. Loodame, et sellest õppetunnist oleme muutunud mõnevõrra targemaks ja mõistame, et meie ei hakka vabatahtlikult lammutama seda väikest vaheseina, mis meid eraldab kommunismist, vähemalt mitte enne, kui on langenud raudne eesriie kodumaa eest.” (R. Sirge... 1964)

Laiem avalikkus oli kohtumisest teada saanud juba septembri lõpus: 28. septembril levitati esimest anonüümset lendlehte ehk ETA bülletääni, kus kohtumist Sirgega nimetatakse „salajaseks koosolekuks” eesmärgiga kahjustada välisvõitlust: „Kodumaalt põgenemise 20-dal aastapäeval on Torontoeestlaste vaimuintelligents rutanud avasüli vastu võtma kommunistlikku funktsionääri ja astunud sellega sammu, mis killustab meie pagulaste ühtsust ja poliitilist mõtlemist. See on otsene välisvõitlusliku tegevuse kahjustamine.” (ETA teatab 1964) Süüdistava sisuga bülletään ilmus kokku neli (28. septembril, 16. oktoobril, 12. novembril ja 22. detsembril), esimene neist tiraažiga 3000 eksemplari. Bülletäänides rünnati nii Sirgega kohtunud inimesi, kohalikke eesti ajalehti, Toronto Eesti Ühispingaga seotud isikuid, konsul Johannes Markust kui ka RVN-i esimeest Harry Pärkmat ja juhatusel liiget Olev Trässi.¹⁹ RVN-i juhatus oli 8. oktoobril 1964 toimunud koosolekul mõistnud anonüümsete bülletäänide levitajate tegevuse „rangelt” hukka, kuna sellega nad õonestasid „Kanada eesti ühiskonna rahvuslikku terviklikkust” ja tegutsesid „kommunistliku vaenlase huvides” (Eesti pagulasühiskond... 1964).

„Ristitantsus” toob Ekbaum ära väljavõtted teisest, kolmandast ja neljandast bülletäänist. Teine bülletään oli suunatud eelmainitud RVN-i juhatusel otsuse vastu ja seal sedastatakse: „Viimane RVN-u juhatusel otsus kõlab liigagi diktaatorlikult, kus üks pisike diktaator esitab oma kirjutet memorandumi juhatusel kinnitamiseks, mille tekst kõlab järgmiselt: „RVN mõistab hukka anonüümse lendlehe ja kuulujuttude levitamise.” Kaheveerulises kirjutises pole aga sõnagi juttu, kes tegelikult põhjustasid sellise rahvusliku suur-skandaali Torontos. Kas ETA väljaandjad, kes faktilistele andmetele tuginedes informeerisid pagulaskonda ja sundisid meie vaikivaid ajalehti ka selleks – või olid meie võitluspõhimõtete reetjad äraandjad ekbaumid, eersed, ojad, pihlad, naela-pead.” (Ekbaum 1970: 81) „Ristitantsu” jutustaja kommentaaridest ilmneb, et teda ei häiri niivõrd süüdistuste sisu, kuivõrd asjaolu, et bülletäänide autorid on anonüümised, nimeta ja näota süüdistajad, kes võivad „liikuda siin ja sääli, ilma et nende juuresolu igakord aimatakski, nagu hiljem rabavalt ilmneb” (Ekbaum 1970: 82). Jutustajat valdab hirm, abitustunne ja enesehaletsus kestavad 1966. aastal alguse saanud Pärkma ja Trässi kohtuprotsessini, mil selgub ETA bülletäänide tegelik koostaja, väljaandja ja levitaja, kelleks oli Eerik Heine.

Nõukogude Liidust Lääne-Saksamaa kaudu 1957. aasta kevadel Kanasse jõudnud Eerik Heine²⁰ (1919–2008) tutvustas end kui palju kannatanud

¹⁹ Viimased kaks esitasid sellega seoses 1966. aastal süüdistuse advokaat Mart Tarumi vastu bülletäänide levitamise pärast (ETA bülletäänid... 1966).

²⁰ Põhjaliku intervjuu Heinega on 1994. aastal teinud Mall Jõgi (Jõgi 2007).

metsavenda, „kommunismi orja” ja kompromissitult vabadusvõitlejat (Nõges 1976a: 20), kel õnnestus tänu oma väidetavale baltisaksa päritolule Nõukogude Liidust lahkuda. Kanadas kohanes ta kiiresti, ühines mitme eestlaste organisatsiooniga ja osales Eesti Rahvuslaste Kogu asutamisel 1965. aastal,²¹ mille loomise vajadust põhjendati Sirge külaskäiguga Torontosse. 1963. aastal valmis Heine stsenaariumi järgi vändatud film „Legendi loojad”, mis räägib metsavendade tegevusest Teise maailmasõja järgseil aastail. Heine tuntusele eestlaste kogukonnas aitas olulisel määral kaasa kirjanik Arved Viirlaid, kes avaldas Heine eluloolistele jutustustele tuginedes viis romaani: „Vaim ja ahe-lad” (1961), „Kustuvad tuled” (1965), „Sadu jõkke” (1965), „Kes tappis Eerik Hormi?” (1974) ja „Surnud ei loe” (1975). Heinest sai Toronto eestlaste kogukonnas tõeline rahvuskangelane, ent see kuvand hakkas murenema 1960. aastate teisel poolel. Nimelt võttis CIA 1963. aasta kevadel ühendust USA-s tegutsenud Eesti Rahvuskomitee esimehe Julius Kanguriga, et ta hoiataks USA eesti kogukonda USA-sse filmi „Legendi loojad” tutvustama tulnud Heine kui KGB agendi eest (Grabbi 2007: 116). Kuna Kangur sellest ülesandest keeldus, pöördus CIA Eesti Vabadusvõitlejate Liidu esimehe ja USA armee reservkapteni Jüri Rausi poole, kes tuligi avalikkuse ette väitega, et Heine on KGB agent. Heine kaebas 1964. aasta novembris Rausi laimu levitamise eest kohtusse. Esimene avalik kohtuistung toimus märtsis 1966 ja kogu kohtuasi lõppes novembris 1969 (Grabbi 2007: 118–119), mil CIA kinnitas, et Raus tegutses nende juhtnõõride kohaselt. Edasine uurimine lõpetati, kuna CIA keeldus oma allikate huve kahjustamast. Pärkma ja Trässi ning Heine ja Rausi kohtuasjade tõttu kaotas Heine oma senise positsiooni ja ühtlasi usalduse Toronto eestlaste kogukonnas, kelle mõõdukamad liikmed ei kiitnud tema tegevust heaks (Grabbi 2007: 119).

Heine valgustab oma rolli Sirge-afääris Eesti Rahvuslaste Kogu ajakirjas Rahvuslane Jüri Nõgese varjunime all ilmunud artiklite sarja „Koeksistentsi sissemurre Torontos”²² kuuendas artiklis (1976a). Selles põhjendab ta oma toonast tegevust ning selgitab selle meetodit ja „vasturünnaku” viisi. Heine põhjendus on kirglik ja retooriliselt ülepakutud, olles kirjutatud eneseõigustuse eesmärgil: „Ma olin kindel, et Sirge oli välja saadetud kindla ülesandega lõhestada meie võitlusrinnet – tasalülitada meie rahvuslikud organisatsioonid ja diskrimineerida meie rahvuskaslast, kes oma naiivsuses ja lühikese mälu tõttu ei osanud seda kartagi. Ja mu aimdus osutus tõeks, kui sain teate, et Sirge oli astunud ühendusse mõningate meie kirjanike ja haritlastega ning oli toimunud salajane koosolek K. Eerme korteris. Meie rinne oli murtud. Meie rahva kannatused unustatud. Tuhandete rahvuskaslaste märtrisurm Sarmaatia tühimaadel oli muutunud mittemillekski. Midagi tuli ette võtta ja seda kiiresti. Tundsin otse füüsilist valu sellise reetmise pärast meie inimeste poolt ja otsustasin teha kõik, mis mu võimuses ja riivistada see läbimurre.” (Nõges 1976a: 21)

Mõistagi tuleb Heinest juttu ka „Ristitantsus”, kus on ära toodud ajalehes Vaba Eestlane ilmunud ülevaade Pärkma ja Trässi kohtuprotsessist ning Heine osast selles: „Eerik Heine ülestunnistus viib ta isiku meie ühiskonna

²¹ Organisatsiooni sihiks oli olla „selle õige rahvusliku meelsuse ja tegevuse valvuriks” (Salurand 1975b: 289).

²² Vt Nõges 1974, 1975a, 1975b, 1975c, 1975d, 1976a, 1976b, 1976c, 1976d, 1977; 1993. aastal anti need artiklid välja eraldi raamatuna (vt Nõges 1993).

silmis kahtlemata uude värvingusse ning tõstab veelgi drastilisemalt esile hämmastavat muudatust tema kujundpildis avalikkuse vaatekraanil. [...] Eriti iroonilisena tundub siin asjaolu, et Heine, kes nõuab suurt hüvitust selle eest, et teda on nimetatud kommunistiks, ei kohkunud ise tagasi sama süüdistust langetamast teiste suhtes ja tegi seda pealegi anonüümselt.” (Ekbaum 1970: 219–220) Lisaks ajaleheartiklile on jutustajal Heinest mitu isiklikku mälestust. 1957. aasta kevadel pidas Heine ettekande Balti Liidu korraldatud 14. juunil küüditatute mälestamisaktusel ja enne aktust külastas Heine Ekbaume. Jutustaja meenutab toda kohtumist, ent ei anna ühtki hinnangut: „Ta ei tee meie ees saladust, et kavatseb lähemas tulevikus astuda Ühendriikide sõjaväkke, kus arvab end kõigiti olevat õige mehe õigel kohal. Samuti otsib ta oma erakordsetele läbielamustele kirjapaneejat, mispuhul soovitatakse tal pöörduda oma kaaskolleegi poole, kes on sel alal tuntud.” (Ekbaum 1970: 222–223) Aastaid pärast Sirge-afääri Heinega uuesti kohtudes avab jutustaja oma tundeid veidi enam, tunnistades, et teda valdab selle mehe suhtes üksnes emotsionaalne tuimus: „Mu ees seisab inimene, kelle vastu ma ei tunne enam kaastunnet ega ka erilist vaenu” (Ekbaum 1970: 224).

Unenäod

Nagu eelnevalt mainitud, sisaldab „Ristitants” fragmente erinevatest mitteilukirjanduslikest tekstidest: ETA bülletäänidest, ajaleheartiklitest, jutustaja enda ilmunud ja ilmunud jäänud arvamused ning tema päevikusissekannetest. Ekbaumi romaani mõistmisel traumanarratiivina on kõnekaimad jutustaja unenägede üleskirjutused. Kõik need unenäod ja ilmsiunad on jutustaja kirja pannud vahetult pärast nägemist, põhjendades nende kaasamist romaani järgmiselt: „Uned on unustamiseks, mitte paberile panemiseks. Aga kuna neid juba säält leian, neid ei ole palju ja nad on otseselt seotud tolle kadaljase ajajärguga või õigemini sellest tingitud, jätan enesele nende ilmutamise vabaduse. [...] Nagu dateeringuist selgub, katavad nad vaid lühikesed ajavahemiku, sest loobusin peagi nende kirjapanemisest.” (Ekbaum 1970: 134) Niisiis annavad romaanis kirjeldatud unenäod ja ilmsiunad aimu jutustaja Sirge-afääriga seotud traumaatilise läbielamisest ja tema soovist, aga ka raskustest neid läbielamisi n-ö omaks võtta. Laurie Vickroy täheldab oma uurimuses „Lugedes traumanarratiive”, et „traumatekstide tegelased saavutavad mõningase paranemise, aga mitte täiuslikku terviklikkust, kuid seda ei saavutata ka traumateraapia käigus: kellegi loo ümberjutustamine hõlmab struktuuri ja tugevatest tunnetest ohutu distantsi loomist või õpitakse selle käigus tunnetega hakkama saama, aga mitte neid kõrvaldama” (Vickroy 2015: 5). Ekbaumi romaani jutustaja hingehaavade paranemist takistab Sirge-afääriga seotud sündmuste pikk kestus: neist viimane, Heine ja Rausi kohtuprotsess, kus osales tunnistajana ka jutustaja, lõppes alles 1969. aastal, seega viis aastat pärast Sirge külaskäiku Torontosse. Nõnda ilmnevad pika aja vältel ka jutustaja trauma sümptomid, sealhulgas painajalikud unenäod ja ilmsiunad, mis on kõige tavalisemad trauma taaskogemise sümptomid (McNally 2003: 112) ja mis võimaldavad lugejal heita pilk jutustaja siseilma, tema mälestustesse, soovidesse ja hirmudesse.

Traumat on määratletud reageeringuna mingile vapustavale või ka ootamatule sündmusele, mis ei leia kohta kogeja mälus. Selle tagajärjel jääb sündmus selle kogejat kummitama korduvate hallutsinatsioonide, sündmõtete, käitumisviiside, mälupeletuste või unenägudena. Neid sümptomeid on mitmed traumauurijad, näiteks Bessel van der Kolk ja Daniel Brown, mõistnud traumaatiliste mälestuste implitsiitsete väljendustena, uskudes, et teraapia käigus on võimalik need mälestused esile kutsuda ja anda neile narratiivne vorm (McNally 2003: 179).

Ka Ekbaumi romaani jutustaja kasutab oma unenägude üleskirjutusi paar aastat tagasi toimunud traumeerivate sündmuste meenutamise abivahendina. Tema jaoks on need üleskirjutused olulisteks teetähisteks mälupeletajana, mida raskendab asjaolu, et vahepeelsel ajal on ta püüdnud traumaatilisi läbielamisi unustada. Suurem osa Ekbaumi romaanis kirjeldatud unenägusid on pärit 1964. aasta detsembrist. Neis kõigis viibib jutustaja kodumaal. Kõige üksikasjalikumalt vahendab jutustaja unenägu, kus ta on oma kodutalus koos isa, ema ja vendadega. Pereliikmed istuvad laua taga ja söövad, ema aga käsib jutustajal minna karja juurde, mida parajasti valvab jutustaja noorim vend. Jutustaja lahkubki lauast, välja jõudes ta aga näeb, justkui põletataks kodulähedasel mäel vana kulu. Ta jookseb tagasi tuppa ning annab tulekahjuohust teada. Teised pereliikmed lahkuvadki hoonest, ainult jutustaja jääb üksi põlevasse majja, sest „aknad ja ukSED on tule pärast suletud” (Ekbaum 1970: 136). Äkki märkab ta majas kaevu ja selle kõrval vett täis pange, misjärel hakkab ta tuleohus majale vett pilduma. Samal ajal näeb ta eemalt isa tulemas. Unenäo kirjeldust raamistab jutustaja kommentaar, mis avab tema unenäoga seotud tundeid: „Kaevu pilt jääb ainukeseks lohutuseks ses leekide meres. See on kuidagi äärmiselt selgesti meeles ja tundub sügavana ja ammendamatu mu enese abituse ja ahastuse kõrval kiriksi suure katuse all, millele tulekeeled ahnelt lähenevad.” (Ekbaum 1970: 136)

Tundub, et kirjeldatud unenäos saavad kokku nii Sirge-afääri kui ka jutustaja kodumaaga seotud igatsusi ja hirme väljendavad sümbolid. Tulekahju kui sümbol näib olevat seotud jutustaja n-ö ketserirolliga, milles ta kujutab ennast, tähistades sellega karistust oma „süüteo” ehk Sirgega kohtumise eest. Sellist tõlgendust toetab asjaolu, et ketserite tuleriidale saatmise kujundit kasutab Ekbaum oma romaanis kõige sagedamini, nagu väitsin artikli sissejuhatuses. Samal ajal aga võib põlema süttinud kodutalu tõlgendada ka jutustaja hirmuna oma kodust lõplikult ilma jääda. Meenutagem, et jutustaja saab just Sirge käest teada, et tema kodutalu on asunud elama „võhivõõrad ja kõige madalama elulaadiga inimesed” (Ekbaum 1970: 50), ning see teadmine rõhub teda pikka aega. Kaev kui teine selle unenäo keskne sümbol kõneleb aga jutustaja kurbusest kodu võimaliku kaotuse pärast, ent samal ajal ka lootusest, et ta suudab selle kõigest hoolimata siiski päästa.

1964. aasta detsembrist on üles kirjutatud ka üks ilmsiuni. Painajalikud ilmsiunid ilmnevad „ärkveloleku piiril, kus üks osa meist juba avasilmi jälgib veel teadvuse kontrollita jätkuvat filmi, mis katkestamatu heidena alateadvuse pimekambreist pinnale pürgib nagu suits halvasti summutatud tulepesast” (Ekbaum 1970: 137). Jutustaja võrdleb neid etendustega, mis paistavad toimuvat väljaspool tema teadvust justkui „mingil vapustavalt neutraalsel valgusel linal”, kuid paradoksaalselt osaleb ta neis etendustes ka ise, olles

ühtaegu nii pealtvaataja kui ka peategelase rollis. Ilmsiunede painajalikkus avaldub jutustaja sõnul selles, et neist on võimalik ärgata üksnes tugeva jõupingutusega, kui püüda täpselt meenutada mingit teksti või päevasündmust, või „mõne välise teguri varal”. (Ekbaum 1970: 138)

1964. aastal nähtud ilmsiune tegevus toimub jutustaja kodulinna turuplatsil. Kohal viibiv seltskond (ehk kohtumõistjad) koosneb „pagulaslikust elemendist”, neile lisandub käskjalg, kes toob kohale pärgamendirulli süüdistustega. Samal ajal kuulutatakse valjuhääldajast, et süüalust ei olegi vaja likvideerida, sest tema vastaste arvates „too tegevat seda oma eraldumisega ise” (Ekbaum 1970: 139). Pärast seda teadaannet jääb jutustaja üksi turuplatsile, kus ta näeb väikest jänest. Ta küsib jäneselt, miks tema teistega kaasa ei läinud, ja jänest vastab talle, et „kuna kõik on olnud aremad kui tema, siis polevat tal olnud mõtet kaasa plagada”. Seejärel asub jutustaja koos jänesega metsahütti elama, ent nüüd on tegevuskohaks pagulus. Une kirjeldus lõpeb sõnadega: „Ja kui üks neist ära kutsuti, [---] siis ei tahtnud ka teine neist edasi elada, vaid jooksis meelega jahimehe püssikuulile ette.” (Ekbaum 1970: 139) Ilmsiuni on ilmselgelt põhjustatud Sirge-afäärist, selle kesksed motiivid räägivad jutustaja traumast – kohtumõistmine ja sellele järgnev karistus ehk jutustaja kui süüaluse hülgamine nii rahvuskaslaste kui ka abikaasa poolt. Jänest kui sümbol näib kehastavat jutustaja lähedast sõpra Ellut, keda ta meenutab romaanis pärast sõbra surma kui üht vähestest inimestest, kes teda alati mõistis ja jäägitult usaldas. Jutustaja tajub Ellu toetust hädavajalikkuna just Sirge-afääri ajal, mil ta tunneb, et on „enesega karupidi, teistest hüljatud ja igati upakil” (Ekbaum 1970: 178). Ellu ebamaisena kujutatav headus ja inimlikkus aitavad jutustajal, kellele tundub, et „inimlikkus on muutunud ilu- taimeks, mida vastava hingelaadiga inimesed rohkem eralõbuks oma isiklikus ilu-aias kultiveerivad” (Ekbaum 1970: 176), rasked ajad üle elada.

Ekbaumi romaanis leidub veel kaks traumaunenäo üleskirjutust, mõlemad pärit 1966. aasta sügisest. Esimeses unenäos hoiab jutustaja kaelapidi käes lõgismadu, kes nõelab tema sõrmenukki. Seepeale hakkab jutustaja välja pressima mürki, mis „[h]leeda, apelsinkollase joana” koos verega tema sõrmest välja purskub (Ekbaum 1970: 215). Kuna jutustaja käsi jääb siiski kangeks, palub ta end vennal haiglasse viia. Sama aasta novembrist on pärit veel teinegi mao-unenägu, milles on jutustaja oma aias ning hoiab käes korvi lõgismao ja kahe limukaga. Soovimata ise neid tappa, otsustab ta visata järelestatu tekitava korvi naabrite tagahoovi, kus kass mao maha murrab. Jutustaja tunnistab, et see unenägu mõjus tema jaoks vabastavalt. Madu ja limukad näivad kõnelevat jutustaja vastumeelsusest inimeste suhtes, kes korduvalt tema ellu sekkusid ja kelle tegevus mõjus talle pikka aega traumeerivalt. Korvi äraviskamist võib nende sümbolite valguses tõlgendada romaani „Ristitants” kirjapanekuna: romaani lõpp²³ lubab järeldada, et autorile oli see vabastav ja teraapiliselt mõjunud protsess, mis võimaldas teha rahu nii iseenda, Sirge-afääri lavastajate kui ka Toronto eestlaste kogukonnaga.

²³ „Maailm ja kõik, mis tema sees on, on nii rikas RISTIST ja RÕÖMUST, et meile igale langeb sellest piisake. Jääb vaid kõiges alandlikkuses rõhutada, et karikas, mis mulle langes kummutada, tundub tagantjärele kõige kõrval, mis inimestele igivoolavas ajas on tulnud ja tuleb läbida, peagu õiekarikana.” (Ekbaum 1970: 240)

Kokkuvõtteks

Dokumentaalaromaani „Ristitants” kirjutamise ajendiks said Rudolf Sirge külaskäik Torontosse 1964. aasta septembris ja sellele järgnenud sündmused. Salme Ekbaumi faktitruu teos on selle afääri üheks olulisemaks allikaks Kanada ja Rootsi eestikeelsetes ajalehtedes ilmunud vastavateemaliste kirjutiste ning afääriga rohkem või vähem seotud isikutega tehtud intervjuude kõrval.²⁴ Olles küll dokumentaalaromaan, hõlbib Ekbaumi teos mitmest žanrile iseloomulikust tunnusest. Autor ei sea endale eesmärgiks kujutada toimunut võimalikult objektiivselt, vaid ta annab edasi omaenda traumaatilised kogemused ja nende järelmõju, mis autobiograafilisele romaanile iseloomulikult jõuavad lugejani autorilähedase jutustaja kaudu. „Ristitantsu” monoloogilisus ongi veel üks põhjusi, miks ei saa seda pidada tüüpiliseks dokumentaalaromaaniks. Selles kujutatakse sündmusi neis osalenu ehk tunnistaja vaatepunktist, mida täiendavad küll mitmed teisedki afääri kajastanud isikute hääled, ent need ei sea kordagi kahtluse alla ega lükka ümber jutustaja minevikukujutust, seega ei paku need toimunule alternatiivset tõlgendust. Lisaks oma tunnete ja mõtete vahendab jutustaja Sirge-afääri ajal ja selle järel nähtud traumaatilisi unenägusid ja ilmsiunesid. Trauma sümptomitena lubavad need unenäod heita pilku jutustaja siseilma ja saada aimu tema hingehaavadest, mille pikaldane paranemine kulgeb paralleelselt romaani kirjutamisprotsessiga. Ehkki Ekbaumi romaan esitab subjektiivse tagasivaate Sirge-afäärile, aitab see mõista Sirge külaskäigu järel Toronto eestlaste kogukonnas teadlikult tekitatud hirne, pingeid ja vastasseise, mis viisid selle kogukonna lõhenemiseni ning halvasid selle tegevusvõime aastateks. 1964. aasta novembris Bernard Kangrole adresseeritud kirjas tunnistab Ekbaum: „[---] öieti on see, mida praegu läbin, kaunis kirjeldamatu, taevas teab, milleks teda tarvis oli, võibolla et hakkaksin nägema pisut lahtisemate silmadega” (EKM EKLA, f 310, m 55: 16).

Artikkel on seotud institutsionaalse uurimisprojektiga IUT22-2 „Kirjanduse formaalsed ja informaalised võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal” ning Eesti-uuringute Tippkeskusega.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Kultuurilooline Arhiiv:

EKLA, f 310, m 55: 16. Salme Ekbaumi kiri Bernard Kangrole 5. XI 1964.

Rahvusarhiiv (RA):

ERA.4932.1.16. Karl Eerme kiri Eesti Päevalehele.

---

²⁴ Mainitud intervjuud on 2013. aastal teinud Kathriin Karus, kes kasutab neid oma bakalaureusetöös (2014).

Kirjandus

- Agrell, Beata 1997. Documentarism and theory of literature. – Documentarism in Scandinavian Literature. Toim Paul Houe, Sven Hakon Rossel. Amsterdam: Rodopi, lk 36–71.
- Aser, Mari 1987. Vaatlusi Salme Ekbaumi loomingust. – Tulimuld, nr 4, lk 197–202.
- Eesti pagulasühiskond jätkab murdumatult oma võitlusmissiooni. – Meie Elu 15. X 1964, lk 4.
- Ekbaum, Salme 1964. Kiri Salme Ekbaumilt. – Vaba Eestlane 7. XI, lk 7.
- Ekbaum, Salme 1970. Ristitants. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- ETA bülletäänid Kanada kohtus. – Vaba Eestlane 19. X 1966, lk 1.
- ETA teatab 1964. [Lendleht.]
- Flis, Leonora 2010. Factual Fictions. Narrative Truth and the Contemporary American Documentary Novel. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Grabbi, Hellar 2007. Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romaanid. – Looming, nr 1, lk 112–124.
- HO 1970. Kirjanik silitab vastukarva... Salme Ekbaum räägib oma uudisteosest. – Vaba Eestlane 8. XII, lk 7.
- Hollo, Maarja 2018. „Püsida aja kiuste, laulda aja kiuste...” Katkendeid Bernard Kangro ja Salme Ekbaumi kirjavahetusest. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 105–122.
- Ingvarsson, Jonas 1997. Media and the documentary strategies. – Documentarism in Scandinavian Literature. Toim Paul Houe, Sven Hakon Rossel. Amsterdam: Rodopi, lk 77–89.
- Jõgi, Mall 2007. Eerik Heine. Võitlus lõpuni. – M. Jõgi, Kõnelesid. Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006. Tallinn: Tänapäev, lk 280–314.
- Karus, Kathriin 2014. Eesti kirjanduselu Torontos. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42487/Kathriin%20Karus_BA.pdf
- Kirss, Tiina Ann 2016. Suhtlejad ja võitlejad. Eestluse tuleviku problemaatika 1976. aasta Pocono seminari näitel. – Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad. Koost, toim Leena Kurvet-Käosaar, Marin Laak. (Studia litteraria Estonica 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 260–289.
- Kolk, Raimond 1977. Mõtteid pagulaskirjanikust ja ta miljööst. – Metroo 77. Kogumik valitud materjalidest, esitatud jaanuaris 1977 Trollebos, Rootsis. Toim Jaak Maandi, Mart Maandi, Jüri Seim. Uppsala, lk 24–32.
- Kronberg, Janika 2010. Mis oli ÜEKS? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 130–135.
- Luuletaja kurdab: politrukid tulid koos muusikutega. – Eesti Päevaleht 3. XI 1972, lk 1.
- McNally, Richard J. 2003. Remembering Trauma. Cambridge–London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Mägi, Arvo, Ristikivi, Karl, Kangro, Bernard 1973. Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Nõges, Jüri 1974. Koeksistentsi sissemurre Torontos (I). – Rahvuslane, nr 38, lk 23–27.

- Nõges, Jüri 1975a. Koeksistentsi sissemurre Torontos (II). – Rahvuslane, nr 39, lk 25–32.
- Nõges, Jüri 1975b. Koeksistentsi sissemurre Torontos (III). – Rahvuslane, nr 40, lk 26–32.
- Nõges, Jüri 1975c. Koeksistentsi sissemurre Torontos (IV). – Rahvuslane, nr 41, lk 27–32.
- Nõges, Jüri 1975d. Koeksistentsi sissemurre Torontos (V). – Rahvuslane, nr 42, lk 21–28.
- Nõges, Jüri 1976a. Koeksistentsi sissemurre Torontos (VI). – Rahvuslane, nr 43, lk 20–26.
- Nõges, Jüri 1976b. Koeksistentsi sissemurre Torontos (VII). – Rahvuslane, nr 44, lk 21–23.
- Nõges, Jüri 1976c. Koeksistentsi sissemurre Torontos (VIII). – Rahvuslane, nr 45, lk 27–32.
- Nõges, Jüri 1976d. Koeksistentsi sissemurre Torontos (IX). – Rahvuslane, nr 46, lk 26–32.
- Nõges, Jüri 1977. Koeksistentsi sissemurre Torontos (X). – Rahvuslane, nr 47, lk 29–32.
- Nõges, Jüri 1993. Koeksistentsi sissemurre Torontos. Kümme aastat Sirgest Krossini 1964–1974. Toronto.
- „Nõiaprotsessid” eesti kirjanike vastu Kanadas. – Teataja 30. X 1964, lk 10.
- Oinas, Felix 1982. Kuidas kirjanikud kirjutavad. Salme Ekbaum. – Tulimuld, nr 4, lk 172–176.
- Oinas, Felix 1992. Kuidas kirjanikud kirjutavad. 33 loomelugu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Punakirjanik Rudolf Sirge kohtus Torontos pagulaskirjanikega. – Meie Elu 1. X 1964, lk 3.
- Rahvuslaste Kogu isamaalik õhtu Torontos. – Vaba Eesti Sõna 4. III 1965, lk 4.
- R. Sirge vahejuhtum. – Meie Elu 1. X 1964, lk 2.
- Salurand, Enn 1975a. Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu. – Eestlased Kanadas. Ajalooline koguteos. Toim Alfred Kurlents, Richard Antik. Toronto: KEAK, lk 263–287.
- Salurand, Enn 1975b. Rahvuslaste Kogu Kanadas. – Eestlased Kanadas. Ajalooline koguteos. Toim Alfred Kurlents, Richard Antik. Toronto: KEAK, lk 289.
- Sirge, Rudolf 1968. Meretaguste juures. Reaktiiv-reisipilte. Tallinn: Eesti Raamat.
- Taagepera, Rein 2012. Määravad hetked. Mälestusi aastani 1960. Tartu: Ilmamaa.
- Tubin, Eino 2015. Ballaad. Eduard Tubina lugu. Tallinn: Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum.
- Veidenbaum, Siegfried 1985. Tundmata tulevikku. Toronto: Oma Press.
- Vickroy, Laurie 2015. Reading Trauma Narratives. The Contemporary Novel and the Psychology of Oppression. Charlottesville–London: University of Virginia Press.

Maarja Hollo (sünd 1979), PhD eesti kirjanduses, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur, maarjahollo@hotmail.com

From trauma to novel: The genre, poetics and historical background of Salme Ekbaum's novel *Ristitants* (Dancing around the Cross)

Keywords: documentary novel, life writing, trauma, Estonian exiles, Salme Ekbaum

The article discusses the documentary novel *Ristitants* by Estonian exile writer Salme Ekbaum (1912–1994), published in Sweden in 1970. The novel was inspired by the visit to Toronto by Soviet Estonian author Rudolf Sirge in September 1964, and its repercussions on Salme Ekbaum, her husband and several other local intellectuals. The events later called the (R.) Sirge affair had a traumatic effect not only on Salme Ekbaum, but also on the whole Estonian community of Toronto, giving rise to splits and conflicts that did not abate for many years. The aim of the article is to explain how the author understands and interprets the documentary novel as a genre that was new both in Estonian and English literature in the mid-1960s. In addition, some aspects are discussed which enable interpreting Ekbaum's novel as an autobiographical trauma narrative. While telling her autobiographical story, the author reflects on the attitudes of the Toronto Estonian community as well as the meaning and future of Estonian nationalism in exile, an adequate understanding of which requires considerable knowledge of the historical context of the book. However, the aspects of genre and poetics are no less important for the novel. Ekbaum understands documentary novel as an autobiographical narrative focusing on the author's personal experience and feelings. Those are rendered most vividly by fragments of her memories, diary records and dream recordings, which enable the reader to get an idea of her traumatic experiences.

Maarja Hollo (b. 1979), PhD, Estonian Literary Museum, Estonian Cultural History Archives, researcher, maarjahollo@hotmail.com